

123
THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
500 5th Avenue New York City

124

5000

1819

TJILEGON. — BANTAM. — JAVA.

IETS OVER DES JAVAANS LASTEN EN OVER
ZIJNE DRAAGKRACHT,

DOOR

MR. S. C. H. NEDERBURGH,

Oud Lid van den Raad van Nederlandsch-Indië.

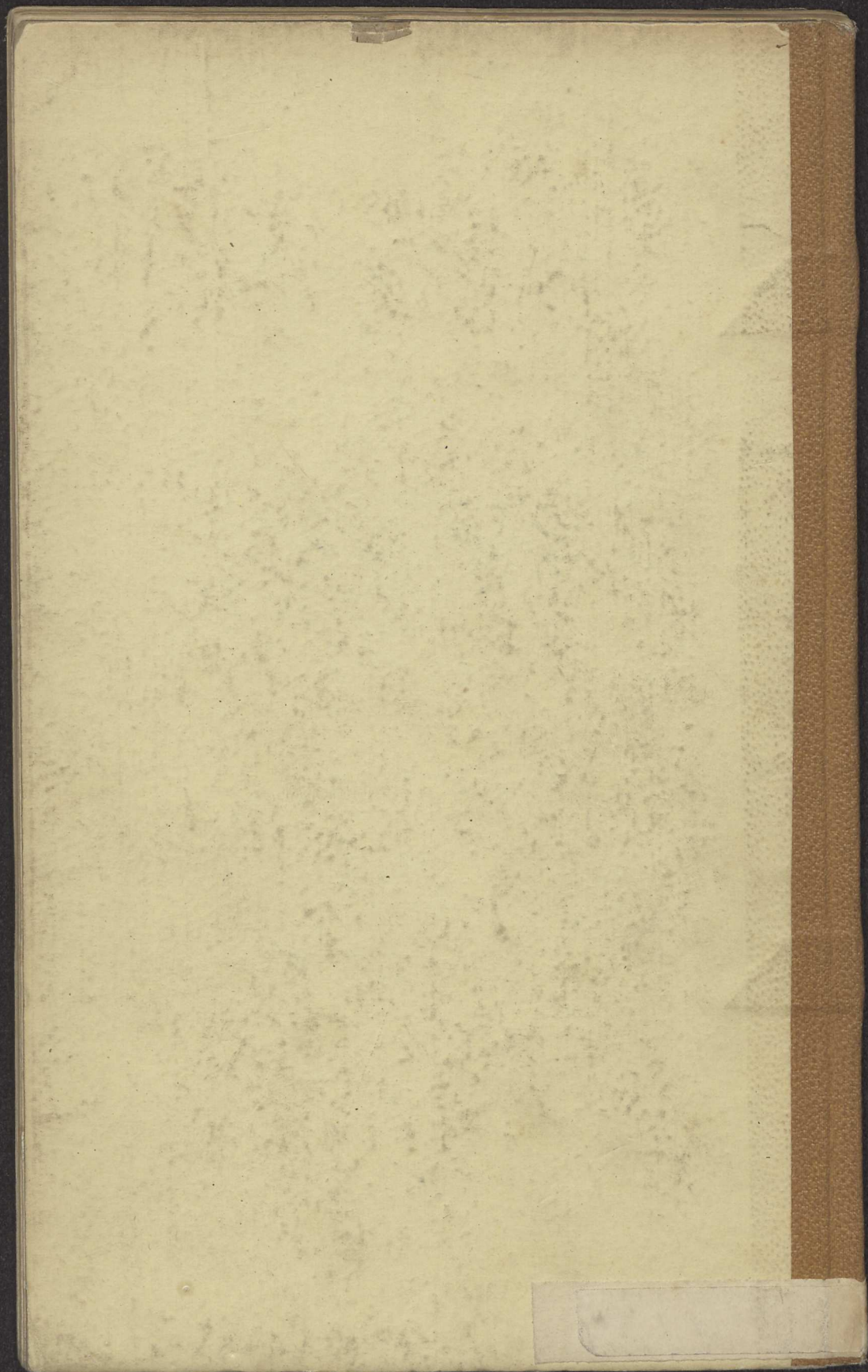
'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIHOFF.

1888.

F 58

5090

1819

F58

RIJKSUNIVERSITEIT LEIDEN

0950 7828

TJILEGON. — BANTAM. — JAVA.

TJILEGON.—BANTAM.—JAVA.

IETS OVER DES JAVAANS LASTEN EN OVER
ZIJNE DRAAGKRACHT,

DOOR

MR. S. C. H. NEDERBURGH,

Oud Lid van den Raad van Nederlandsch-Indië.

h: 5090

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.

1888.

9029/53

Tjilegon, Bantam, Java.

IETS OVER DES JAVAANS LASTEN EN OVER ZIJNE DRAAGKRACHT.

Alom op Java is de welvaart der inlandsche bevolking in de laatste jaren verminderd, in sommige gewesten in zeer bedenkelijke mate.

De oorzaken van die verarming zijn onder andere vermindering van de voordeelen der koffiekultuur, bezuinigingen bij de groote landbouw-ondernemingen, daling der waarde van de producten van des inlanders eigen landbouw, inzonderheid van de rijst.

Onder die oorzaken wordt ook genoemd te zware druk der belastingen.

Deze gaan, naar veler oordeel, de draagkracht te boven, verwekken onwil en wrevel en maken rijp voor opstand; het oproer te Tjilegon wordt aan te zwaren belastingdruk geweten.

Is deze voorstelling juist? Zijn de belastingen werkelijk te zwaar? Van hoog gewicht is het dat dit door een grondig onderzoek worde uitgemaakt, want eenerzijds eischt het belang van de belastingschuldigen en van den Staat dat de belastingen draaglijk zijn, maar anderzijds verbiedt de stand van 's lands geldmiddelen elke onnoodige vrijgevigheid.

Ik heb daarom gemeend wel te doen door de zaak kalm en onpartijdig te onderzoeken, waarbij ik bijna uitsluitend gebruik heb gemaakt van de Koloniale Verslagen, wier feiten en cijfers, mits behoorlijk geschift, gerangschikt en onderling vergeleken, rijke en vertrouwbare bouwstoffen opleveren.

De lezers van dit opstel zullen er uit zien, op welke gronden ik tot de conclusie gekomen ben, dat de op den inlander drukkende belastingen en in Bantam en in vele andere streken van Java veel te zwaar zijn.

Alvorens ik verder ga, wensch ik eene algemeene opmerking te plaatsen, ter inlichting van hen, die, minder bekend met de toestanden, al aanstonds aan de juistheid mijner conclusie mochten twijfelen, op grond dat de belastingen geregeld binnenkomen en dat de inlander niet door woord of daad openlijk toont dat hij onwillig of onmachtig is tot betaling.

Die opmerking is, dat de lijdzaamheid van den Javaan en de kracht van ons bestuur, inzonderheid van het dessa-bestuur, samenwerken om den overmatigen druk der belastingen aan het oog te onttrekken.

De Javaan is zeer lijdzaam, vooral tegenover de Regeering en hare dienaren.

Zwijgend spant hij alle krachten in om aan de eischen der schatkist te voldoen; hij ontzegt zich uitgaven voor genot en bezuinigt op zijne levensbehoeften, — hij tracht met vaak schraal beloonden arbeid bij anderen of met kleine industriën het gevorderde geld bijeen te schrapen, — hij verkoopt of verpandt zijn goederen, leent geld of goed, en bezwaart zoo veel mogelijk zijne toekomst, — tot eindelijk het geld en goed geheel zijn opgeteerd en het crediet is uitgeput, en hij plotseling als het ware naakt staat en hulpeloos.

De inrichting van ons bestuur over den inlander is zeer bevorderlijk aan de geregelde, ongestoorde heffing van zelfs zeer zware belastingen.

De inning van de voornaamste directe belastingen van den inlander is opgedragen aan de dessahoofden, doorgaans menschen van slechts geringe ontwikkeling, maar ter plaatse aanwezig en met de omstandigheden van elk belastingschuldige bekend, daardoor in staat den besten tijd voor de inning te kiezen, — krachtig door hun gezag en invloed als hoofd der gemeente en door den steun van het hogere inlandsche en van het Europeesche bestuur. Kracht tot inning bezitten de dessahoofden in groote mate, maar lust en moed om te zeggen dat de last te zwaar is, missen zij veelal, vooral wanneer zij, terecht of ten onrechte, meenen dat hunne klachten geen open oor, of althans geene ondersteuning zullen vinden bij hunne inlandsche chefs.

Onder deze aan de inning ook der zwaarste belastingen zoo sterk bevorderlijke omstandigheden is achterstand in de betaling der landrente, — de hoofdbelasting van den inlander, — bijna altijd een bewijs van volstrekt onvermogen, — maar is daarentegen het geregeld en tijdig en zonder openlijk blijkbare moeite afbetalen, volstrekt niet altijd een bewijs, dat de landrente matig is, dat zij de draagkracht der belastingschuldigen niet te boven gaat.

Daarom is het de plicht der ambtenaren van het binnenslandsch bestuur, zich door kalme, gestadige, nauwkeurige waarneming op de hoogte van den toestand te stellen en te houden, en bij bevinding van overmatigen belastingdruk, dat feit vrijmoedig ter kennis te brengen van hunne chefs, en het is de plicht der Regeering nalatigheid ten deze ernstig te straffen. Dat is het eenige middel om de waarheid aan den dag te brengen, wier verhelen een ramp is voor de bevolking en voor den Staat.

BANTAM.

De draagkracht der inlandsche bevolking.

Bantam is in de laatste tien jaren door drie zware rampen getroffen:

- geweldige ziekten onder de menschen;
- de veepest;
- de uitbarsting van Krakatau.

De gevolgen van dien samenloop van onheilen waren: ontvolking, vernieling van den veestapel, kwijning van den landbouw, algemeene verarming.

De veepest baarde gebrek aan ploegvee; dit dwong tot onmatigen handenarbeid; deze veroorzaakte uitputting, ziekten en groote sterfte, waarvan het gevolg was braak liggen en slecht bewerken der bouwgronden en misgewas; vandaar gebrek aan voedsel, dat weder oorzaak was van ziekten en buitengewone sterfte, die weder den landbouw stremden; — en nauwelijks was er door het verdwijnen der ziekten van menschen en vee eenige verademing gekomen, toen de uitbarsting van Krakatau en hare vloedgolven bijna 22000 Bantammers en tal van dorpen en bouwgronden en andere bezittingen verzwolgen, en buiten den kring waartoe zij opliepen, — waar binnen alles vernield werd, — door aschen en modderregens eene schade aanrichtten van zes en een half millioen guldens.¹

Langs velerlei wegen is de Regeering Bantams rampzalige bevolking krachtig te hulp gekomen; — na de Krakatau-uitbarsting zijn zeer milde liefdegaven van Oost en West toegestroomd, en de tijd heeft geholpen de ellende te lenigen;

¹ Koloniaal Verslag 1884, bl. 2.

de toestand is verbeterd, maar de geslagen wonden zijn nog verre van genezen.

Uit eene beschouwing van het bevolkingscijfer, den veestapel en den bebouwen grond blijkt ten duidelijkste, dat de landbouw, het hoofdbedrijf der bevolking, nog steeds krank is.

DE BEVOLKING.

De officieele cijfers der inlandsche bevolking zijn vermeld in de Bijlage Lt. A, waarin ook de cijfers der geboorten en sterfgevallen zijn opgenomen. Op een daarbij gevoegd staatje is de loop der bevolking van elke afdeeling (regentschap) opgeteekend.

De cijfers van 1880 en 1885 zijn verkregen door telling (Staatsbl. 1880 N°. 81), de overige door opgaven van het inlandsch bestuur; de eerste zijn vrij wel betrouwbaar. Van 1879 tot en met 1885 zou de bevolking verminderd zijn met 231.767 zielen.

Die vermindering is gedeeltelijk *werkelijk*, gedeeltelijk *fictief*; — werkelijk voor zoo ver zij te wijten is aan excedent van de sterfgevallen boven de geboorten, en van de emigratie boven de immigratie, — fictief voor zoover zij te wijten is aan de onjuistheid van de cijfers van 1879.

Het excedent der sterfgevallen boven de geboorten bedroeg in 1880/1885. 98.988

Het excedent der emigratie boven de immigratie is onbekend. Neemt men in aanmerking, dat in die jaren van diepe ellende zeer veel Bantammers naar de aangrenzende residenties zijn uitgeweken, dan kan men het wel stellen op 50.000

Dit geeft voor *werkelijke* vermindering. 148.988

Zoodat voor de *fictieve* blijft. 82.779

De vermindering drukt alleen op de Gouvernementslanden, want de bevolking der particuliere landerijen, Tjikandi Ilir

en Oedik, is ongeveer stationnair gebleven op 45.000 zielen.

Was de bevolking in 1879 met 82.779 zielen te hoog opgegeven, dan bedroeg zij in dat jaar werkelijk (760.463 — 82.779 =) 677.684 zielen; trekt men daarvan af 45.000 voor de particuliere landen, dan blijft voor de Gouvernementslanden 632.684.

In 1885 was het bevolkingscijfer van de Gouvernementslanden (528.696 — 45.000 =) 483.696. Het verlies van 148.988 zielen van 1879 tot en met 1885 bedraagt dus waarschijnlijk bijna 24 %.

In 1886 vermeerdeerde het bevolkingscijfer met 15.625 zielen, waarvan 9835 door excedent van de geboorten boven de sterfgevallen. De geboorten overtroffen het hoogste vroeger (in 1877) bereikte cijfer met 2000, ofschoon de bevolking met een vierde verminderd was.

Het bevolkingscijfer van Lebak dat bij de volkstelling van 1885 met bijna 7000 verminderd was, werd in 1886 bijna 10.000 hooger genoteerd dan in 1885.

Die merkwaardige vruchtbaarheid, dat kolossale verschil voor deze afdeeling, doen aan de juistheid van het cijfer van 1886 twijfelen.

DE VEESTAPEL.

De toestand van Bantams veestapel in elk der jaren 1878 tot en met 1885 blijkt uit Bijlage Lt. B.

In 1878 was de toestand zeer bevredigend; in acht residenties waren minder stuks vee per 1000 inlanders dan in Bantam. Maar de veepest heeft onder dien rijkdom vreeselijk gewoed.

Honderd zeven en twintig duizend buffels, — 73% van het geheel, — zijn afgemaakt, aan ziekte gestorven of door de eigenaars uit vrees dat zij aan ziekte zouden sterven geslacht; van elke 100 op ultimo 1878 aanwezige buffels had de bevolking twee jaren later er slechts 27 over.

Het getal buffels, toen van 174.000 tot 46.000 gedaald, was in 1884 weer gestegen tot 74.000, maar in 1885 daalde het weer tot 66.000. Die laatste daling is een veeg teeken, want van veeziekte in dat jaar blijkt niets.

Die daling met 8000 stuks, in plaats van de natuurlijke vermeerdering, die in de vier voorafgaande jaren gemiddeld 7000 stuks bedroeg, is dus aan slachten of aan uitvoer te wijten; maar buitengewoon veel slachten zal, bij het grootte gebrek aan ploegvee, wel niet zijn voorgekomen, en evenmin vrijwillige uitvoer; het is dus hoogstwaarschijnlijk uitvoer geweest uit geldnood, uit bittere armoede, die dwong tot het verkoopen van het voor den landbouw zoo dringend noodige vee.

Een ander bewijs van armoede levert de rubriek paarden; hun aantal is regelmatig ieder jaar, — behalve in 1885 —, afgenomen, en thans gedaald tot een derde van het cijfer van 1878. Die vermindering is, daar van geene ziekten blijkt, voorzeker te wijten aan verkoop naar buiten de residentie, een gevolg van geldnood.

Hoeveel van de aanwezige buffels waren ploegvee? Deze vraag is voor de beoordeeling van den nood van den landbouw van groot belang.

Volgens den staat, Bijlage Lt. Z. van het Koloniaal Verslag van 1873, waren in Bantam in 1872 aanwezig 123.392 stuks ploegvee, terwijl volgens Bijlage P.P. van dat Verslag, de veestapel bestond uit 156.600 buffels en 2600 runderen, te zamen 159.200 stuks vee, zoodat van het aanwezige vee 78% was ploegvee.

Naar dien maatstaf, die in vergelijking van andere gewesten hoog was, waren in Bantam

in 1878	137.800
in 1880	36.900
in 1884	58.300
in 1885	52.800

stuks ploegvee.

De slotsom van de statistiek is dat het aantal buffels sedert 1878 tot op ongeveer een derde versmolten is. ¹

DE BOUWGROND.

Tot de schatting van de belastingdraagkracht der landbouwers is ook noodig de kennis van de uitgestrektheid van den beschikbaren bouwgrond, van het gebruik dat zij van dien grond maken en van de waarde van den oogst, dit alles vergeleken met vroegere jaren.

Die gegevens heb ik zoo goed mogelijk opgespoord en ze opgenomen in de Bijlagen Lt. C, D en E.

De uitgestrektheid van den beschikbaren bouwgrond bedroeg in bouws:

	Sawahs	Tagals	Te zamen
1872 ²	65.527	29.218	94.745
1886 ³	90.412	43.289	133.701
Dus in 1886 meer:	24.885	14.071	38.956

Die kolossale vermeerdering blijkt, bij onderzoek, te zijn *schijnbaar*; in werkelijkheid is de bouwgrond *verminderd*.

Werkelijke vermeerdering van den bouwgrond kan niet anders plaats hebben dan door ontginning van woeste gronden.

Hoeveel ontgonnen is, blijkt uit de opgaven der aan inlanders krachtens Staatsblad 1874 N°. 79 verleende vergunningen. Deze wijzen voor de jaren 1876 tot en met 1886 een totaal aan van 2130 bouws of gemiddeld 's jaars 193; neemt men dat gemiddelde ook aan voor de jaren 1873/75, waarover geene opgaven bestaan, dan krijgt men een totaal over 1873/86 van 2130 + 579 = 2709 bouws.

¹ In het staattie op blz 119 van het Koloniaal Verslag van 1882 staat, dat tot ultimo 1881 in Bantam ten gevolge van de veepest in 't geheel afgemaakt en gestorven waren 58417 buffels en runderen. In dit cijfer zijn echter slechts uit enkele afdeelingen de gestorven beesten begrepen. Vandaar dat het zooveel lager is dan mijne, op de staten van den veestapel gegronde opgave.

² Zie Kol. Verslag 1873, Bijl. Z, bladz. 3.

³ Zie Kol. Verslag 1887, Bijl. R R.

Tegenover deze vermeerdering met 2709 bouws staat echter eene veel grootere vermindering.

In kolom 13 van de landrente-staten, gevoegd bij de Koloniale Verslagen, is aangegeven de vermindering van landrente wegens het te niet gaan of de veranderde bestemming van gronden, die daardoor buiten de landrente vallen. Die kolom wijst over 1872/86 een totaal aan van f 111.508. Bovendien is, blijkens de noot f onder den landrente-staat in het Verslag van 1885, uit den legger afgevoerd een bedrag van f 39.568 ter zake van door den watervloed van 1883 (Krakatau) verwoeste of vernielde velden in de afdeelingen Anjer en Tjiringin. Deze som kan niet zijn opgenomen in kolom 13, want zij is grooter dan het daarin voorkomende cijfer f 21.874; blijkbaar is zij begrepen in de f 67.239,03½ in kolom 12 opgegeven als vermindering door benutting van betere gegevens.

Door toevoeging van deze f 39.568 stijgt het cijfer van de vermindering der landrente wegens het buiten de landrente vallen van gronden tot f 151.156, dat à f 6 per bouw eene vermindering van den bouwgrond voorstelt met 25.187 bouws.

Trekt men van die vermindering ad 25.192 af de vermeerdering ad 2709, dan blijft de vermindering 22.483 bouws.

Dit cijfer is natuurlijk niet volkomen juist; in kolom 13, die ook wel eens een ander nummer voerde, zijn, blijkens hare wisselende opschriften en eenige toelichtende noten, in eenige gewesten ook wel eens verminderingen wegens andere redenen dan het te niet gaan van gronden opgenomen; — misschien is dit ook in Bantam het geval geweest, ofschoon het niet blijkt;

maar, in aanmerking genomen:

dat de vloedgolven van Krakatau eene groote uitgestrektheid bouwgrond hebben vernietigd;

dat veel gronden door voortdurend braak liggen tot den staat van woestheid zijn teruggekeerd;

dat van noemenswaardige ontginningen geene sprake kan geweest zijn tijdens, ten gevolge van Bantams rampen, duizenden, ja tienduizenden bouws braak bleven liggen door gebrek aan handen en aan ploegvee;

dit alles in aanmerking genomen, kan men gerust stellen dat in 1886 veel minder bouwgrond stond ter beschikking van Bantams bevolking dan in 1872.

De boven betoogde belangrijke vermindering van de bevolking, van den veestapel en van den bouwgrond had natuurlijk kwijning van den landbouw ten gevolge.

Die kwijning blijkt onder andere uit de volgende feiten:

1°. het onbeplant blijven van gronden.

Volgens kolom 2 van Bijlage Lt. D is de afschrijving van landrente, wegens het onbeplant blijven van velden, in 1873/78 steeds ver gebleven beneden de f 1000 's jaars, bedroeg zij in 1880/85 gemiddeld meer dan f 160.000, in 1881 zelfs bijna f 200.000, in 1886 bijna f 75.000 en in 1887 nog bijna f 74.000.

Volgens Bijlage Lt. C. bleven in 1880/86 onbeplant 22%, 36%, 34%, 33%, 26%, 21% en 13% van de beschikbare velden.

2°. misgewas.

De afschrijvingen van landrente wegens misgewas bedroegen, blijkens Bijlage Lt. D., in de jaren 1878/85 gemiddeld ruim f 47.000, in 1886 bijna f 18.000, in 1887 ruim f 7.000.

Misgewas is altijd een oorzaak van kwijning van den landbouw, maar kan er ook een gevolg van zijn, wanneer de kwijning veroorzaakt wordt door gebrek aan werkkrachten. Dat het misgewas in Bantam niet altijd aan de weersgesteldheid moest worden geweten, blijkt daaruit dat het zoo vele jaren achtereen voorkwam en dat in die jaren, behalve in 1886, de misgewassen in het overige West-Java gering waren.

Trouwens misgewas was onder de bestaande omstandigheden te verwachten, want de inlander hecht meer aan extensieven dan aan intensieven landbouw; schieten de krachten tekort om alle velden goed te bewerken, dan bewerkt hij liever alles slecht dan een deel goed te bewerken en de rest braak te laten liggen; waarschijnlijk tot zijn voordeel, want ofschoon bij slechte bewerking de oogst wat kleiner is en de kans op misgewas grooter, toch geven twee bouws slecht bewerkte grond, ook blijkens de ondervinding elders, onder andere in Cheribon, een grooter oogst dan één bouw goed bewerkte, en bovendien bewaart de bewerking, al is zij gebrekkig, den grond voor algeheele verwildering. Dat in weerwil van die neiging om zooveel mogelijk te beplanten, nog zooveel grond braak bleef liggen, bewijst dat het gebrek aan werkkrachten zeer groot was.

Een hoofdambtenaar, thans hier in ruste, die Bantam in die dagen van crisis doorkruiste, zag meermalen den ploeg bestuurd door den man en getrokken door de vrouw en kinderen.

De Koloniale Verslagen bevatten vele bijzonderheden omtrent het braak liggen en het slecht bewerken der gronden ten gevolge van de sterfte en de verzwakking der bevolking en het gebrek aan ploegvee. Langzamerhand kwam eenige verbetering in den toestand, maar nog in het Koloniaal Verslag van 1885 bladz. 168 leest men, dat de grondbewerking in Bantam *iets meer intensief* was dan in de laatste jaren, in verband met de toeneming van het ploegvee.

3°. de achterstand van de landrente.

Blijkens Bijlage Lt. D bedroeg de achterstand op ultimo December der jaren 1879/83 gemiddeld meer dan een ton gouds 's jaars, en in de vier volgende jaren respectievelijk f 55.000, f 19.000, f 19.000 en f 12.000, — voorzeker zeer belangrijke cijfers in vergelijking met den meestal geringen achterstand op het overige Java en op Madura, in de kolom

daarnaast opgeteekend. Die hooge cijfers in de jaren van crisis, in verband met de lijdzaamheid van den inlander en de kracht der middelen van inning, bewijzen dat in die jaren nog veel te veel aan landrente gevorderd is.

Of die achterstanden zijn kwijtgescholden dan wel in het volgende jaar ingevorderd, blijkt niet.

De cijfers van den padi-oogst en van de hoogste en laagste padi-prijzen in Bantam zijn opgeteekend in Bijlage Lt. E.

Blijkens dat stuk waren in de laatste jaren, evenals bijna alom op Java, de oogsten ruim en de padi-prijzen zeer laag.

De minimum prijzen waren met die der Preanger Regentschappen, in 1887 de laagste van Java. In Bantam zijn twee omstandigheden, die de prijzen drukken, en elders niet of minder gelden: het gebrek aan gelegenheid om anders dan door eigen landbouw geld te verdienen, dat bijna een ieder dwingt om padi te verkoopen tot aanschaffing van levensbenoodigdheden, die alleen door koop te krijgen zijn, zooals kleederen, zout etc. en tot betaling van belasting, — en de vermindering van het bevolkingscijfer die de behoefte aan padi vermindert. Padi is van geringe waarde, vergeleken met haar gewicht en omvang; daarom regelt haar prijs, op ver van de zee of andere waterwegen gelegene plaatsen, zich hoofdzakelijk naar de plaatselijke behoefte.

Met ander gewas dan padi werden in 1886 beplant, als eerste aanplant 3652 en als tweede aanplant 8080 bouws.

Omtrent de hoeveelheid en de waarde van den oogst bewaren de Koloniale Verslagen het stilzwijgen.

De opbrengst van den tweeden oogst is vrij van landrente en helpt de belasting van den eersten oogst dragen. Er werd echter slechts van 8000 bouws een tweede oogst verkregen, van die 8000 waren bijna 7000 beplant met voedingsmiddelen van allerlei aard, ten deele voor eigen gebruik en overigens wegens de lage padi-prijzen, van zeer geringe verkoopwaarde.

De tweede gewassen versterkten de draagkracht dus slechts weinig.

Na deze beschouwing van den landbouw, het hoofdbedrijf, nog een en ander over de andere bestaansmiddelen.

Bantams bevolking heeft weinig gelegenheid om, behalve door eigen landbouw, geld te verdienen.

Gouvernements-suiker-kultuur bestaat er niet. De Gouvernements-koffie-kultuur is onbelangrijk. Voor geleverde koffie ontving de bevolking in:

1877	/	115.000
1878	-	235.000
1879	-	137.000
1880	-	40.000
1881	-	50.000
1882	-	141.000
1883	-	35.000
1884	-	5.000
1885	-	26.000
1886	-	90.000

Deze inkomst kwam ten bate van de 13.000 gezinnen die bij die kultuur zijn ingedeeld.

Particuliere landbouw-ondernemingen in het groot worden, blijkens den Regeeringsalmanak, alleen gevonden in de afdeling Lebak, te weten een huurland groot 530 bouws en 14 erfpachtperceelen, te zamen groot 5346 bouws, en ter verpondingswaarde van f 166.100. Blijkens dien lagen aanslag zijn die ondernemingen veelal niet bloeiend; de behoefte aan werkkrachten is er niet groot.

De zeevisscherij schijnt zich nog niet te hebben hersteld van de door de vloedgolven in 1883 aangerichte schade.

In 1872 waren, blijkens Bijlage Lt. F, in de bedrijfsbelasting aangeslagen 1639 visschers voor f 27.385, dus voor f 16,70 per hoofd; later werd hun getal en aanslag niet meer

vermeld in de staten der bedrijfsbelasting. Hun aantal blijkt echter uit de statistiek der bevolking. In 1885 waren er, na aftrek van 500 zeevarenden, 2933, dus 1294 meer dan in 1872. Volgens het Koloniaal Verslag van 1887 bl. 210, telde de visschersvloot toen 1269 vaartuigen. Een schoon cijfer, — maar hoe stond het met de welvaart der visschers? Indien zij in 1885 even hoog in het bedrijf waren aangeslagen als in 1872, zou hunne bedrijfsbelasting bedragen hebben f 48.981,10; maar de geheele bedrijfsbelasting bedroeg slechts f 41.454. Neemt men aan, dat toen, evenals in 1872, ongeveer 56 % door de visschers betaald werd, dan bedroeg hun aanslag f 23.214 of f 7,90 per hoofd. Als zeker kan men aannemen, dat zij minder per hoofd betalen dan voorheen, en dat dus, — daar thans wel geene sprake zal zijn van te lichte belasting, — die tak van volksnijverheid minder bloeit dan vroeger.

Overigens trekt de bevolking voordeelen uit den kleinhandel en de kleine industrie, maar bijzonderheden daaromtrent zijn niet bekend. Al die bedrijvigen zijn aangeslagen in de bedrijfsbelasting.

Vermelding verdient nog dat veel Bantammers tijdelijk naar Batavia trekken, om met een als koelie of tuin- of staljongen verdienden spaarpenning naar hun vaderland terug te keeren.

Duizenden doen als Multatuli's Saïdjah, die echter door zijn schepper zoo geïdealiseerd is, dat niemand in hem een Bantammer herkennen kan.

De lasten der inlandsche bevolking.

De lasten der inlandsche bevolking worden ten deele in geld, ten deele in arbeid opgebracht.

Van de belastingen in geld rusten eenige uitsluitend op de inlanders; haar bedrag is bekend; andere rusten ook op de overige elementen der bevolking; van deze is wel bekend

de totale opbrengst in Bantam, maar niet het aandeel der inlanders; terwijl eindelijk van weder andere belastingen alleen de opbrengst op Java en Madura of in geheel N. I. bekend is.

Tot de eerste soort behooren de landrente, het hoofdgeld der heerenplichtigen, de bedrijfsbelasting der inlanders; — tot de tweede de belastingen op de vischvijvers, het zout, de pandhuizen en het slachten; — tot de derde, de inkomende rechten, het zegel, de opium, de tabak (Staatsblad 1849 N°. 52), de openbare verkooping en enz.

	De opbrengst bedroeg in 1886.	Totaal voor Bantam	Voor de inlanders
Landrente		f 667.480	f 667.480
Hoofdgeld der heerenplichtigen		- 102.886	- 102.886
Bedrijfsbelasting		- 47.218	- 43.479
Vischvijvers		- 2.507	Onbekend
Zout (debiet 27588 picols en winst f 4.34).		- 119.731	id.
Slacht		- 17.520	id.
Pandhuizen		- 192	id.
Opium		Onbekend	id.
Openbare verkooping		id.	id.
Zegel		id.	id.
Tabak,		id.	id.
Inkomende rechten		id.	id.

Omtrent het aandeel der inlanders wordt opgemerkt:

Vischvijvers. Slechts enkele zijn in handen van Chineezzen. De belasting drukt dus bijna geheel op de inlanders.

Zout. Van de totaal bevolking, 530.171 zielen, waren slechts 1475 niet-inlanders; ook deze belasting drukt dus bijna uitsluitend op de inlanders.

Slacht. Deze belasting drukt zoowel op de vleeschverbruikers als op de veefokkers en veehandelaren. Tot de verbruikers behooren ook de Europeanen, het garnizoen van Serang en de vreemde Oosterlingen, terwijl ook wel vleesch zal worden geleverd aan de straat Soenda passeerende schepen. De fokkers en handelaars zijn allen inlanders.

Opium. Er zijn slechts vier kisten, waarschijnlijk hoofdzakelijk ten behoeve der Chineezen en van de Semi-Javaansche bevolking van de kust. De Soendanees schuift vermoedelijk niet, evenmin als zijn rasgenoot in de Preanger Regentschappen en Cheribon.

De belastingen in arbeid zijn drieledig: heerendiensten, kulturdiensten, dessendiensten.

Hoeveel dagdiensten voor deze drie diensten te zamen worden gepresteerd, kan niet worden opgegeven, en evenmin kan worden bepaald hoeveel geldswaarde elke dagdienst gemiddeld vertegenwoordigt. Ik meen mij daarom tot de volgende aantekeningen te moeten bepalen.

Heerendiensten.

Deze diensten zijn blijkens het onderstaande staatje veel verlicht:

Jaar.	Getal Heerendienstplichtigen.	Aantal gepresteerde dagdiensten.	
		Totaal.	Per hoofd.
1872	90.913	2.178.837	24
1881	104.635	2.556.132	15
1883	102.411	910.572	9
1884	106.911	1.161.123	10
1885	106.060	1.083.215	10
1886	102.886	972.032	9½

Het verschil in de cijfers der heerendienstplichtigen is ten deele aan betere opnamen toe te schrijven. Dat dit cijfer, in weerwil van de afneming der bevolking, na 1879 is toegenomen, is opmerkelijk, vooral de toename van 4500 in 1884, terwijl de Krakatau-ramp grond gaf om vermindering te verwachten.

De sterke vermindering der gepraesteerde dagdiensten van 1881 op 1883, — met 645.560, — is grootendeels toe te schrijven aan de in 1882 tot stand gekomen afschaffing der diensten bij de inlandsche ambtenaren (pantjen) en van eenige andere diensten, tegen heffing van een hoofdgeld van f 1 van alle heerendienstplichtigen. Dit bracht in 1883 op f 102.411; voor elken dagdienst waarvan de heerendienstplichtige vrij kwam, betaalde hij dus $f \frac{102.411,00}{645.560} =$ bijna 16 centen; in 1886 betaalde hij ruim 18 centen.

Eene dienstpraestatie van nog geen tien dagen 's jaars is op zich zelf niet bezwarend, maar zij cumuleert met andere lasten, en de druk is zeer ongelijk op verschillende plaatsen.

De vermindering der heerendiensten is de eenige verlichting van lasten, die Bantams bevolking ten goede gekomen is.

Kulturdiensten.

Vergelijkingen met vroegere jaren zijn moeielijk, daar de vorm der staten herhaaldelijk veranderd is.

In 1886 waren bij de koffiekultuur ingedeeld 13.292 huisgezinnen, die 730.581 boomen voor hunne rekening hadden of 55 boomen per gezin. Daar op Java gemiddeld 252 boomen per gezin komen, waren de Bantamsche koffieplanters niet bijzonder bezwaard, al was de arbeid niet zeer loonend.

Dessendiensten.

Hieromtrent is in de Koloniale Verslagen niets te vinden.

Na de draagkracht en den last te hebben beschouwd, zijn wij thans genaderd tot de vraag: waren in 1886 de lasten van Bantams bevolking te zwaar?

Tot de beantwoording van deze vraag is eene vergelijking met vroegere jaren dienstig.

Het jaar 1872 is daartoe het meest geschikt, omdat dit het laatste is van de werking der oude landrenteregeling, en Bantam toen nog normaal was. De opdrijving der landrente en de opvolgende onheilen gaven aan de volgende jaren een zoo bijzonderen stempel, dat zij kwalijk tot vergelijking kunnen dienen.

De landbouw en de uitsluitend op hem rustende lasten zijn hier hoofdzaak.

Ten dien aanzien kan deze parallel worden getrokken:

	1872	1886
Bevolking der Gouvernements-districten	575.000	483.000
Veestapel: buffels.	156.000	66.930
Beschikbare bouwgronden: bouws .	133.701	133.701
Padi-oogst: picols.	2.300.000	2.600.000
Padi prijzen per picol: hoogste en laagste.	f 3,09-f 1,77	f 3,00-f 0,50
Waarde van den oogst: naar de hoogste padi-prijzen.	- 7.107.000	- 7.800.000
» » »: laagste »	- 4.070.004	- 1.300.000
» » »: gemiddelde »	- 5.689.000	- 4.550.000
» » »: het gemiddelde der drie bovenstaande cijfers. . . .	- 5.622.000	- 4.550.000
Werkelijk te innen landrente. . .	- 619.000	- 667.000
Hoofdgeld der heerendienstplichtige landbouwers.	—	- 95.000
Landrente per picol padi betaald.	- 0,24	- 0,23½
Hoofdgeld per picol padi betaald.	—	- 0,03 ⁶⁵
Aan landrente en hoofdgeld te zamen werd per picol padi betaald. . .	- 0,24	- 0,27

Ter toelichting en rechtvaardiging van de door mij aangenomen cijfers diene het volgende:

1°. *De bevolking.*

Boven is als waarschijnlijk aangenomen dat het officieele bevolkingcijfer in 1879 de werkelijkheid met 82.000 zielen te boven ging. Natuurlijk was dit cijfer ook in 1872 te hoog. Daarom is het officieele cijfer, 702.427, verminderd met 82.000 zielen, zoodat na aftrek van 45.000 voor de Tjikandis, voor de Gouvernements-districten overblijven 575.000 zielen.

2°. *De beschikbare gronden.*

Boven is aangetoond dat de bouwgrond, die sedert 1872 volgens de officieele opgaven zeer sterk vermeerderd is, in werkelijkheid belangrijk is verminderd. Onbekend met het juiste cijfer der vermindering, heb ik, ter vermijding van elk gevaar van overdrijving, het cijfer voor 1872 niet hooger gesteld dan dat voor 1886.

3°. *De oogst.*

Neemt men in aanmerking:

dat in 1872 de bouwgrond grooter of minstens zoo groot was als in 1886;

dat geene enkele reden bestaat om aan te nemen dat de gemiddelde werkelijke productie per bouw sedert 1872 is vermeerderd;

dat integendeel de velden in latere jaren door gebrek aan handen en ploegvee slechter bewerkt en dus minder productief waren dan in 1872;

dat vóór 1872, oogsten van meer dan 1.800.000 picols, — volgens de altijd veel te lage officieele opgaven, — meermalen zijn voorgekomen. Zie Koloniaal Verslag over 1870, Bijlage E E;

dat de oogsten van 1875 en 1879, toen nog veel velden verzwegen waren, — in 1876/78 werden ruim 10.000 bouws en in 1884 bovendien nog bijna 13.000 bouws sawah, ongerekend de andere gronden, *ontdekt*, — bijna even groot waren als die van 1886;

neemt men dit alles in aanmerking, dan komt men tot de conclusie dat het officieele oogsteijfer van 1872 veel te laag is.

Zeker is het geene overdrijving te stellen, dat het officieele cijfer van den oogst evenveel bleef beneden het werkelijke, als dat der bouwgronden, dat is 40%.

Neemt men dit aan, dan krijgt men voor den oogst van 1872 ($1.642.616 + 657.046 =$) 2.299.662 picols padi, of in ronde cijfers 2.300.000.

4°. *De waarde van den oogst.*

Deze is moeielijk te schatten, daar niet blijkt, welk gedeelte den maximum of den minimum of eenigen daartusschen liggenden prijs waard was. Ik heb mij daarom bepaald tot het opgeven van de waarde al naar gelang men de hoogste, de laagste of de gemiddelde prijzen tot maatstaf neemt.

5°. *Landrente per picol padi.*

Tot het cijfer voor 1886 ben ik gekomen door de volgende berekening:

De totaal landrente werd opgebracht door:

met padi beplante en geslaagde velden	112.231 bouws.	
met andere gewassen id.	3.652 »	
nipabosschen	289 »	
boomgaarden	6.167 »	
woonerven.	83 »	
Totaal	122.422 »	

De landrente bedroeg f 667.000, dus f 5,45 per bouw.

Stelt men de landrente der overige gronden gelijk met die der padivelden, — iets te hoog of te laag doet weinig af, daar die andere gronden slechts $\frac{1}{12}$ bedragen van het totaal, — dan krijgt men, landrente van de padivelden $112.231 \times f$ 5,45 = f 611.658,95. De oogst was 2.600.000 picols, zoodat per picol betaald werd f 0,23 $\frac{1}{2}$.

Neemt men aan dat in 1872 de totale uitgestrektheid der bouwgronden en de verhouding hunner soorten overeenkwamen met die van 1886 en dat de oogst bedroeg 2.300.000 picols, dan krijgt men bij een landrente van f 619.000 of f 5,05 $\frac{1}{2}$ per bouw, eene landrente van de padivelden van ($112.231 \times f$ 5,05 $\frac{1}{2}$ =) f 567.327, en werd van dien padi-oogst betaald ruim 24 cents per picol.

Voor de ondervolgende jaren krijgt men door gelijke berekeningen:

Landrente per picol padi:	Padiprijs per picol:
1872 f 0,24	f 3,09— f 1,77
1878 - 0,33	- 6,50— f 0,65
1879 - 0,31	- 8,50— f 0,60
1884 - 0,24	- 3,50— f 0,80
1886 - 0,23 $\frac{1}{2}$	- 3,00— f 0,50

6°. *Hoofdgeld per picol padi.*

Het hoofdgeld der heerendienstplichtigen bedroeg in 1886 f 102.886. Stelt men het getal heerendienstplichtigen, niet-landbouwers, zeer ruim, op 7000 à 8000, dan werd door de landbouwers opgebracht f 95.000, zijnde f 0,03⁶⁵ per geogste picol padi.

Uit de getrokken parallel blijkt dat de landbouwende bevolking van Bantam in 1872 aan landrente opbracht f 619.000 en in 1886 aan landrente en hoofdgeld te zamen f 762.000, dus in 1886 f 143.000 meer.

Die verhooging is echter nog niet een afdoend bewijs dat de last in 1886 te zwaar was, want het is denkbaar dat de last in 1872 te licht was, of dat de draagkracht in die jaren verhoogd is, en dus de verhooging alleszins billijk en niet te drukkend was.

Was de last in 1872 te licht?

Uit niets blijkt dat de landrente toen te licht was, dat Bantam dientengevolge eene groote mate van welvaart genoot.

Vergeleken met het overige Java was dit gewest zelfs zwaar belast.

Uit de Koloniale Verslagen toch blijkt:

dat de landrente in Bantam in 1872 bedroeg *f* 6,60 per bouw, zijnde meer dan in eenig ander gewest van Java, behalve Pasoeroean, Probolingo, Bezoekie en Bagelen;

dat in 1872 en vroegere jaren in Bantam een grooter percentum van den oogst als landrente is geheven dan in eenig ander gewest.

Het is waar dat in Bantam veel gronden en een deel van den oogst verzwegen werden, maar hetzelfde had alom op Java plaats.

De prijs der padi werd, evenals elders, door het bestuur bepaald en er is geen reden om te denken dat die in Bantam bijzonder laag zou gesteld zijn.

Voor het vermoeden dat de landrente niet te laag, maar redelijk was, pleit nog het feit dat zij van 1860 tot 1872 weinig verhoogd is; gemiddeld bedroeg zij in die jaren *f* 618.000, met een maximum van *f* 683.000 en een minimum van *f* 561.000, al naar mate van den oogst en van de padi-prijzen. Ware zij werkelijk onredelijk laag geweest, dan zou wel de een of andere Resident haar belangrijk hebben verhoogd en die verhooging zou blijvend geweest zijn; immers, verhooging ware dan plicht geweest en een aangename plicht, want zelfs de humanste Regeering ziet met welgevallen elke voor de onderdanen niet te bezwarende verhooging harer inkomsten. Er zijn dan ook vermoedelijk meer voorbeelden dat de lasten uit overdreven dienstijver te veel verhoogd, dan dat zij uit misplaatste humaniteit te laag gehouden zijn. Een staat van de opbrengst der landrente residentiesgewijze van 1836 tot en met 1866 is als Bijlage I gevoegd bij het Koloniaal Verslag van 1868.

Is de draagkracht van 1872 tot 1886 verhoogd?

Waarschijnlijk wel iets van 1873 tot 1878, blijkens de vermeerdering van de bevolking en van den veestapel, en eene, schoon zeer geringe vermeerdering der feitelijk beschikbare bouwgronden. Maar in 1879 en volgende jaren is door de rampen, die Bantam getroffen hebben, de draagkracht zoo sterk verminderd, dat die kleine verhoogingen er bij in het niet verzinken. Wij zagen toch boven dat in 1886, toen de hand des tijds reeds heelend gewerkt had, de bevolking sedert 1878 verminderd was met een vierde, de veestapel met twee derden, de bouwgronden met vele duizenden bouws, en dat van den zoo verminderden bouwgrond nog ruim 45.000 bouws onbeplant moesten blijven liggen. Daarbij komt de zeer sterke daling der padi-prijzen, een zegen voor het algemeen, maar een ramp voor den landrenteplichtige, want zij dwingt hem, tot kwijting dier belasting, buitengewoon veel padi te verkoopen, zoodat het geval zich licht kan voordoen, dat de landbouwer, die niet veel grond heeft, zelfs van een ruimen oogst niet genoeg padi voor eigen gebruik overhoudt.

Dat, ook naar het oordeel van Bantams toenmalige bestuurders, de landrente in 1872 niet te licht was en de aangroeiing der draagkracht in de eerstvolgende jaren niet groot, bewijst de matigheid van de klimming der landrentecijfers van 1872 tot en met 1877.

Een der motieven van de in 1873 ingevoerde nieuwe landrente-regeling was, zoo mogelijk een hooger belastingcijfer te verkrijgen, maar zelfs met de wetenschap van dien Regeeringswensch vond men geen vrijheid tot grootere verhooging dan:

in 1873 met.	<i>f</i> 56.000
» 1874 »	» 21.000
» 1876 »	» 22.000
» 1877 »	» 22.000

te zamen in vijf jaren, — want 1875 bracht een verminde-

ring van f1000, — eene verhooging van f120.000. Ik geloof dat die verhooging niet billijk, dat zij niet te verantwoorden was, maar hoe dit zij, zij was slechts 4 % 'sjaars en zij werd geleidelijk aangebracht.

Op al deze gronden ben ik van oordeel:

dat de landrente in 1872 niet te licht was;

dat de draagkracht der landbouwers sedert dat jaar sterk verminderd is;

dat dus de vermeerdering van den last met f143.000 of 22 % niet ruste op goede gronden, daar de billijkheid veeleer een belangrijke vermindering eischte;

dat de last van 1886 veel te zwaar was voor de krachten der landbouwers.

De druk der landrente in Bantam was in de laatste jaren veel te zwaar en moest leiden tot een jaarlijks toenemende verarming van de landbouwers.

In 1873 tot en met 1877 werd eenige gematigdheid betracht.

Maar in 1878 verloor men het hoofd; men vond *betere gegevens!!!*

In dat jaar werd de werkelijk op te brengen landrente verhoogd met f156.000 en in 1879 nog eens met f53.000. Terwijl de landrente in vijf jaren reeds met f120.000 verhoogd was, werd zij in de twee volgende verhoogd met f209.000, in zeven jaren dus met f329.000 of 56%.

Daar alle bijzonderheden omtrent die betere gegevens ontbreken, kan hare deugdelijkheid niet worden beoordeeld. Ik bepaal mij daarom tot de opmerking dat die betere gegevens vrij algemeen werden gewantrouwd en dat de uitkomst dat wantrouwen maar al te zeer heeft gerechtvaardigd.

Maar hoe dit zij, het *eischen* van die verhooging was *eene grove economische en staatkundige fout*. Men verloor uit het oog, dat het niet gold eene op de meervermogenen

rustende belasting, noch eene weelde-belasting, waaraan een ieder zich onttrekken kan, zooals de opiumbelasting — maar eene belasting grootendeels op te brengen door minvermogenen, aan wie het vroegere lagere cijfer al niet veel meer overliet dan een zeer sober bestaan, — eene belasting waaraan de landbouwer zich niet onttrekken kan dan door zijn grond braak te laten liggen, dat is, zich en de zijnen tot honger te doemen.

Die fout zou, indien de toestand in Bantam normaal gebleven was, ongetwijfeld weldra aan het licht gekomen zijn door de algeheele uitputting der bevolking, — maar de rampen van 1879 en de volgende jaren hebben haar in een nevel gelaten en de bijziende goedgeloovigen in den waan dat de belasting niet te hoog was; er waren zoo vele en zoo gewichtige buitengewone redenen tot belastingvermindering dat men niet verder zocht, niet onderzocht, of deze, ook zonder die buitengewone redenen, noodig zou geweest zijn.

De buitengewone omstandigheden eischten onverbiddelijk verlichting der lasten.

In 1880 werd de landrente verminderd met f150.000, in 1881 bovendien met f143.000, maar zij was blijkbaar nog te hoog; immers bij al de ellende, die de geheele residentie trof, was zij in 1881 nog hooger dan in 1872; bij de geringe verademing in 1882 steeg zij terstond weer met f60.000; Krakatau deed haar dalen met f124.000, maar een jaar later in 1884 was zij weer boven het peil van 1872 gestegen en in 1886 overtrof zij dat met bijna f50.000; in 1887 werden er nog eens f20.000 op gelegd.

Zij die Bantams landrente hebben geregeld zijn in verschillende dwalingen vervallen.

Vooreerst hebben zij de draagkracht der bevolking overschat, en niet ingezien dat eene belasting op den landbouw, die

reeds vrij zwaar was, niet ongestraft in korten tijd met 56 % kon worden verhoogd; — ten andere hebben zij de oogen te veel gesloten voor de voortwerking der gevolgen van Bantams rampen, toch zoo duidelijk zichtbaar aan de vermindering van de bevolking, van den veestapel en van den bouwgrond, aan het braak blijven liggen van groote uitgestrektheden bouwgrond en aan den achterstand in de betaling der landrente; — en eindelijk hebben zij blijkbaar de weldadige werking van tijdelijke verlichting van lasten overschat. Die verlichting neemt slechts een klein gedeelte weg van de gevolgen van hare oorzaak. Wanneer b. v. 1000 bouws, wier oogst gemiddeld f 50.000 waard is, geheel mislukken en de belasting, — een vijfde van den oogst, — wordt kwijtgescholden, dan blijft het verlies der landbouwers toch altijd nog f 40.000. Die ontbrekende f 40.000 waren noodig voor levensonderhoud. In die leemte wordt voorzien door verkoop of verpanding van goed of door hulp van bloedverwanten, vrienden of dessagenooten, ten deele gratis en overigens tegen belofte van teruggave met of zonder rente; in het eerste geval lijden de helpers mede, in het laatste alleen de door het misgewas getroffenenen, die in het volgende jaar hunne schulden moeten aanzuiveren, — maar hoe ook de zaak geschikt wordt, de bevolking is f 40.000 armer en blijft dit totdat die som is bijverdiend.

Partieel misgewas of andere rampen worden door onderlinge hulp gelenigd, want onder de goede eigenschappen van den inlander behoort groote hulpvaardigheid jegens zijn noodlijdende landgenooten, — maar bij zoo algemeene, herhaalde en langdurige, zware rampen als die van Bantam, is de verarming algemeen en dus onderlinge hulp onmogelijk.

Alleen de tijd en een gunstige keer der omstandigheden kunnen zoo zware wonden heelen, den ouden toestand herstellen, — maar die weldadige werking wordt verlamd wanneer men ook onder de ramp hooge belastingen blijft heffen,

en ze bij de minste verademing verhoogt vóór dat de draagkracht hersteld is.

In die fout is men in Bantam met de landrente vervallen, en zij drukt te zwaarder omdat sedert 1882 eene nieuwe belasting geheven wordt, het hoofdgeld der heerendienstplichtigen, dat minstens tot een bedrag van f 95.000 door de landbouwers wordt opgebracht.

Voegt men die f 95.000 bij de landrente, dan krijgt men voor het rampvolle jaar 1883 een bijna even zwaren last en voor de volgende jaren, toen de gevolgen dier rampen nog zeer krachtig werkten, een veel zwaarderen last, dan voor de jaren 1873/75, toen Bantam nog normaal en de landrente reeds belangrijk verhoogd was.

De hoofdinhoud van bovenstaand betoog kan aldus worden geresumeerd:

in 1872 waren de lasten van den landbouwer in Bantam niet te licht; in vergelijking met het overige Java, — except een viertal residenties, — waren zij zelfs zwaar;

de draagkracht is sedert door niets vermeerderd dan door eenige verlichting der heerendiensten, maar zij is daarentegen zeer belangrijk verminderd door eene reeks van rampen: ziekten, veepest, Krakatau;

die verzwakking duurde in 1886 nog voort, zichtbaar in: sterke vermindering van het bevolkingcijfer;

zeer sterke afname van den veestapel;

belangrijke vermindering van den bouwgrond;

braak liggen van 15.000 bouws, of 13 % van den voor geregelde kultuur ontgonnen bouwgrond;

achterstand in de betaling der landrente; —

een en ander ging gepaard met buitensporig lage prijzen der padi, wier verkoop het hoofdmiddel is om geld in handen te krijgen tot aanschaffing van zout, kleederen

en andere levensbehoefte, en tot betaling der landrente; onder die zoo drukkende omstandigheden ware het heffen van veel lichtere lasten dan in 1872 rationeel geweest; maar, wel verre van minder, is in 1886 veel meer geheven dan in 1872, en wel aan landrente en hoofdgeld f 143.000 meer, zoodat de last in 1886, bij zoo verzwakte draagkracht, 23 % zwaarder was dan in 1872.

X Of en welk verband bestaat tusschen de overbelasting van Bantams bevolking en de onlusten te Tjilegon, is nog onzeker; misschien zal een administratief onderzoek of het strafproces tegen de deelnemers licht verschaffen. Maar wel zeker is het, dat de bevolking ernstige redenen had tot ontevredenheid.

Door eene reeks van rampen geteisterd, kon zij niet op haar verhaal komen, gedrukt als zij ging onder te zware lasten. De ruime oogsten der laatste jaren verhoogden zelfs hare moeilijkheden; wel was het voedsel goedkoop, maar het geld ontbrak om de overige levensnoodigheden te koopen, en, hoe men zich daarin ook bekromp, op de landrente kon niet worden bezuinigd, die moest ten volle en tijdig worden betaald, dat bij de lage padiprijzen zeer zwaar viel. De padischuren moesten worden geledigd om aan de eischen van de schatkist te voldoen.

Dat eene berooide, ontevredene bevolking meest bereid is kwaadwilligen te volgen, ligt voor de hand; ik acht het daarom zeer waarschijnlijk dat de overbelasting eene der oorzaken geweest is van het Tjilegon-drama.

Mocht de reeks van ruime oogsten door eene van schrale worden gevolgd, en duurte en schaarschste der voedingsmiddelen den kommer der uitgeputte bevolking komen verhoogen, dan staat een nog erger drama dan het Tjilegonsche, dan staat hongersnood voor de deur.

De Regeering doe wat zij kan om het lot van Bantams

bevolking te verzachten en de dreigende rampen te voorkomen; zij verlichte belangrijk de lasten, doende wat jaren lang verzuimd is.

JAVA.

Het Koloniaal Verslag van 1888 en de Indische Begrooting voor 1889 maken dit deel mijner taak eenvoudig en gemakkelijk.

Bij het eerstgenoemde staatsstuk toch is, als Bijlage L^a B, gevoegd een overzicht van de in den aanvang van 1888 ingekomen antwoorden van de residenten in de gouvernements-residentiën van Java en Madura (Batavia uitgezonderd) op de tot hen gerichte aanschrijving van 31 December 1887, om, na onderzoek, te rapporteeren, of de toestand der bevolking in eenig gedeelte der onder hun beheer staande gewesten aanleiding gaf tot het nemen van buitengewone maatregelen van regeeringswege.

Uit deze antwoorden blijkt, dat de welvaart der inlandsche bevolking in de laatste jaren is achteruitgegaan, dat wel het voedsel goedkoop, maar het geld schaarsch is en in zeer vele streken verlichting der landrente noodig.

Bij de begrooting voor 1889 heeft de Regeering de opbrengst der landrente twee en een half millioen lager geraamd dan de opbrengst in 1886.

Deze openlijke erkenning, door het woord en de daad van de meest bevoegde machten, maakt elk verder bewijs dat de inlander over het algemeen te zwaar belast is, overbodig.

Het kan echter nuttig zijn eenige cijfers te leveren, waaruit de verhooging van den druk van eenige belastingen in de laatste jaren blijkt, en tevens te wijzen op enkele feiten die van invloed geweest zijn op de draagkracht der bevolking.

De Lasten.

Ten aanzien van de belastingen in geld verwijs ik naar Bijlage L^a G, waarin is opgeteekend hoeveel de bevolking der Gouvernements-landen, — Batavia en Madura uitgezonderd, — in de jaren 1872 tot en met 1886 betaald heeft aan:

landrente;
bedrijfsbelasting;
hoofdgeld der heerenplichtigen.

Het jaar 1872 is als punt van vergelijking gekozen, omdat het het laatste is van de werking der oude landrente-regeling.

Batavia en Madura zijn buitengesloten, omdat zij aan de juistheid der vergelijking zouden schaden; in Batavia toch is de bedrijfsbelasting pas in 1880 ingevoerd, en Madura was in 1872 nog slechts voor een klein gedeelte (Pamakassan) aan die belastingen onderworpen.

Die drie belastingen zijn gekozen, omdat zij direct geheven worden, niet kunnen worden outgaan, — alleen op de inlanders drukken en te zamen een zeer belangrijk bedrag vormen.

Die Bijlage wijst aan dat werd opgebracht:

In 1872	f 14.654.000
in 1886	22.742.000

dus meer in 1886 . . . f 8.088.000.

Van dat verschil moet worden afgetrokken:

- 1°. de landrente van Banjoewangie die in 1872 nog niet geheven werd en in 1873 f 105.000 bedroeg;
- 2°. de landrente der velden, die door de inkrimping der suiker-kultuur landrente-plichtig zijn geworden, ad f 262.000.

Rest dus meer in 1886 f 7.721.000.

De landrente steeg f 4.472.000 of $\pm 32\frac{1}{2}$ %, de bedrijfsbelasting 96 %, de drie belastingen te zamen 53 %.

De opbrengst der landrenté in de verschillende gewesten is vermeld in de Bijlage L^a H.

De verhooging steeg in eenige gewesten ver boven en bleef in andere ver beneden het voor Java gevondene gemiddelde.

Zij bedroeg o. a. in

Tagal	75 %
Kediri	72 »
Pekalongan	57 »
Madioen	52 »
Rembang	12 »
Kadoe	19 »
De Preanger Reg.	21 »
Pasoeroean	21 »

Op het bedrag der landrente van eenige gewesten was van invloed de boven besproken inkrimping der suiker-kultuur; op dat van andere, wijziging van het grondgebied, die echter slechts in twee gevallen van eenig belang was, te weten het overgaan van eenige districten van Madioen naar Kediri (Staatsblad 1883, N°. 49) en van het district Gandasoelie van de Preanger Regentschappen naar Krawang (Staatsblad 1884, N°. 90).

De landrente van Banjoewangie is gevoegd bij die van Bezoekie, waarbij het later is ingelijfd. (Staatsbl. 1882, N°. 123).

De bedrijfsbelasting steeg van f 840.000 in 1872 tot f 1.644.000 in 1886, dus 96 %.

Het getal der aangeslagenen steeg van 359.000 tot 723.000 dus met 101 %.

De gemiddelde aanslag per hoofd bedroeg in 1872 f 2,36 en in 1886 f 2,27.

De sterke vermeerdering van het aantal der aangeslagenen is hoofdzakelijk veroorzaakt door het aanslaan, in de laagste

klassen, van een aantal bedrijvigen, die vroeger vrij waren. Vandaar de daling van het gemiddelde, in weerwil dat het aantal aangeslagenen in de hoogere klassen van betaling ook sterk vermeerderd is.

Het hoofdgeld der heerendienstplichtigen is (Staatsblad 1882, N°. 137) ingevoerd als compensatie voor de afschaffing der heerendiensten bij de inlandsche hoofden en ambtenaren, en van eenige andere diensten (Staatsblad 1882, N°. 136).

Later zullen wij zien dat het aantal dagdiensten, per man gepraesteerd, met bijna 5 verminderd is; de heerendienstplichtige betaalt dus ruim 20 cents voor elken dagdienst, waarvan hij is vrijgekomen.

Maar om de volgende redenen is de genoten verlichting van dienst en de druk van de daarvoor in de plaats getreden geldbelasting zeer ongelijk:

1°. Ook zij, die slechts een halven of een kwart heeren-dienst schuldig waren, betalen ten volle een gulden en dus 50 of 75 cents te veel.

2°. De afgeschafte diensten drukten zwaar op de hoofdplaatsen, waar vele en hooge inlandsche ambtenaren bescheiden zijn, maar werden elders niet of weinig gevoeld; maar ook hij, die weinig of niet in dienst verlicht werd, moet toch den gulden betalen, en het verdienen van dien gulden valt hem veelal moeilijker dan den bewoner der hoofdplaats.

3°. Het percentum van het totaal inlanders, dat heeren-dienstplichtig is, varieert in de verschillende gewesten van 10 % tot meer dan 20 %. Bij praestatie van dienst maakte dit geen verschil, want waar meer heerendienstplichtigen per 100 inlanders zijn, drukte de dienst lichter; maar nu elk heerendienstplichtige een gulden moet betalen, is de druk tweemaal zoo zwaar in een gewest, waar 20 % dan in een waar 10 % der bevolking heerendienstplichtig is.

Vandaar vooral dat de lusten en lasten zoo ongelijk waren; in 1886, bij voorbeeld, werd meer opgebracht dan, onder welken vorm ook, genoten: in Cheribon *f* 116.000, in Bagelen *f* 53.000, op Madura *f* 154.000.

Ten aanzien van de belastingen in arbeid kan niet in bijzonderheden worden getreden zonder het bestek van dit opstel verre te overschrijden. Daarom slechts deze aantekeningen.

In de laatste jaren zijn de heerendiensten, blijkens de onderstaande vergelijking, waarbij Batavia en Madura weder niet zijn medegemeld, verlicht:

	1872	1886
Aantal personen die den vollen of een gedeelte van den heeren-dienst verschuldigd waren . . .	2.020.843	2.450.840
Herleid tot vollen heeren-dienst van in 1872 52 dagen en in 1886 42 dagen per man . . .	1.740.207	1.992.292
Gepraesteerde dagdiensten . . .	28.452.013	23.914.146
Gemiddelde gepraesteerde dagdiensten per vollen dienstplichtige . .	16 ⁵	12

De vermindering van het getal dagdiensten is voor een groot deel een gevolg van de afschaffing der diensten bij de hoofden en van eenige andere diensten (Staatsblad 1882 n°. 136) gecompenseerd door de betaling van een gulden per hoofd.

De dienst voor de suikerkultuur is en wordt jaarlijks verlicht door de inkrimping van den aanplant.

Is de vermindering van dezen dienst, — die op geregelde tijden vaste en over het algemeen vrij ruime inkomsten gaf, — altijd een voordeel voor de bevolking, vooral thans nu de loonen bij particulieren door den druk der tijden belangrijk gedaald zijn?

De dienst voor de koffiekultuur drukt ongelijk zwaar in

de verschillende gewesten, ook door de groote ongelijkheid van het loon dat zich regelt naar den oogst, die in de laatste jaren zeer slecht was.

Over de dessadiensten zijn geen officiële gegevens voorhanden.

De druk der gezamenlijke persoonlijke diensten is zeer ongelijk. Ongetwijfeld zijn er plaatsen waar zij zwaar drukken en den inlander te veel belemmeren in zijne kostwinning.

Maar even zeker zijn er andere plaatsen, waar zij den inlander ruim tijd overlaten en waar deze zelfs gaarne de geldbelasting geheel of ten deele in arbeid zou kwijten.

Geheel van de omstandigheden hangt af, of door den belastingschuldige aan dienstpraestatie dan wel aan betaling in geld de voorkeur wordt gegeven. Waar de gelegenheid om met arbeid geld te verdienen ontbreekt en de loonen laag zijn, geniet dienstpraestatie, — waar zij ruim is en de loonen hoog zijn, betaling in geld zijne voorkeur.

De Draagkracht.

Behalve den eigen landbouw, die minder dan in Bantam uitsluitend rijstkultuur is, heeft Java's bevolking tal van middelen van bestaan, die, — in de verschillende gewesten, en in hetzelfde gewest op verschillende tijden, in zeer ongelijke mate, — tot de draagkracht bijdragen: de Gouvernementskoffie- en suikercultuur, het verhuuren van gronden aan en het werken op of voor particuliere landbouwendernemingen; Gouvernementswerken als spoorwegen, groote irrigatie- en gewone bouwwerken, scheepvaart, vischvangst, kleinhandel en nijverheid. Buiten staat dit alles voor elk gewest en elk tijdstip in bijzonderheden na te gaan, zal ik mij tot de behandeling van enkele punten bepalen.

De bouwgrond (behalve Batavia en Madura) bedroeg in bouws:

	Voor geregelde kultuur ontgonnen.					Totaal- generaal.		
	Sawahs.		Tegal- velden.	Te zamen	In dat jaar in cultuur gewees niet ge- regeld bouwde tegal- velden.			
	Van den regen afhan- kelijk. voorzien.	Op ravah- gron- den.	Te zamen Sawahs.	Te zamen				
1872. (Bijlage Lt. Z. van het Koloniaal Verslag van 1873)	1.359.584	699.713	56.876	2.116.173	686.261	2.802.434	141.447	2.943.881
1886. (Bijlagen Lt. R. R. van het Koloniaal Ver- slag van 1887).	1.668.157	931.835	53.360	2.653.352	569.763	3.223.115	130.024	3.353.139
Meer in 1886 dan in 1872	308.573	232.322	—	537.179	—	420.681	—	409.258
Minder in 1886 dan in 1872.	—	—	3.516	—	116.498	—	11.423	—

De vermeerdering der gezamenlijke bouwgronden bedraagt dus volgens de officiële opgaven 409.258 bouws of nog niet ten volle 14 %.

Voor zooverre zij verkregen is door ontginning van woeste gronden, is zij *werkelijke* vermeerdering, voor zooverre de opgaven van 1872 te laag waren, *fictieve*.

Volgens de Koloniale Verslagen werd van 1876 tot 1886

krachtens Staatsblad 1874 no. 79 aan inlanders vergunning verleend tot het ontginnen van 200.294 bouws, of gemiddeld 18.208 bouws 's jaars. Stelt men de ontginningen in de jaren 1873/75, waarvan geene opgaven bestaan, op een gelijk gemiddeld, dus op 54.624 te zamen, — dan krijgt men voor de ontginningen van 1872 tot en met 1886 een totaal van 254.918 bouws. Trekt men die werkelijke vermeerdering ad 254.918 bouws af van de totale ad 409.258 dan houdt men voor de fictieve slechts 154.340 bouws over, of eigenlijk nog minder, want de werkelijke vermeerdering moet nog verhoogd worden met eenige niet meer voor de gouvernementssuiker en koffie-kultuur gebruikte gronden. De fictieve vermeerdering is dus gering. Toch is het bekend dat in de meeste residenties bij latere opnamen veel meer velden gevonden zijn dan in 1872 te boek stonden.

Veel grooter dan de totale vermeerdering der gronden, is de vermeerdering van de kostbaarste velden, de sawahs, die met 537.179 bouws of meer dan 25 % toenamen.

De voor geregelde kultuur ontgonnen tegalvelden daarentegen verminderden met 116.498 bouws of 17 %; voorzover die vermindering werkelijk was, ontstond zij waarschijnlijk hoofdzakelijk doordien meer tegals in sawahs herschapen dan woeste gronden tot tegals aangelegd werden.

Vermoedelijk bestaat het grootere deel der fictieve vermeerdering uit sawahs, want natuurlijk werden liefst de meest productieve gronden verzwegen.

De totale vermeerdering der gronden is verkregen, ofschoon tegenover de werkelijke vermeerdering door ontginning stond werkelijke vermindering door het te niet gaan van gronden.

Wij vinden daarvoor in de landrente-staten eene vermindering van landrente van f 1.015.993, — maar dit cijfer is niet betrouwbaar, want in de daarvoor bestemde kolom zijn, vooral in de eerste jaren, voor sommige gewesten geboekt verminderingen wegens andere oorzaken, zooals minder

bevinding van grond bij hermeting, afvoer uit de leggers van gronden die wegens te geringe productie buiten de landrente vielen enz.

Hoeveel de werkelijke verminderingen bedragen, kan niet worden uitgemaakt, maar dat zij bestaan, dat niet alleen gronden ontgonnen zijn, maar ook grond is vernietigd, vernield of verlaten, is zeker; — op groote schaal had dit plaats onder andere door de uitbarstingen van Krakatau en van de Kloet, op kleine schaal jaarlijks in bijna elke residentie.

Bij slot van rekening kan men aannemen, dat van 1872 tot 1886 de bouwgrond niet zeer veel vermeerderd is, maar dat de qualiteit door de herschepping van tegals in sawahs en van niet bevoeibare in bevoeibare sawahs verbeterd is, — dat dus de draagkracht der landbouwers, wat den grond betreft, in 1886 werkelijk grooter was dan in 1872.

Als inkoop prijs voor ingeleverde koffie werd in de Gouvernementslanden (dus de Vorstenlanden niet medegerekend) betaald in:

1877	f 14.164.000
1878	- 11.295.000
1879	- 16.712.000
1880	- 6.749.000
1881	- 12.950.000
1882	- 13.668.000
1883	- 13.698.000
1884	- 13.662.000
1885	- 6.665.000
1886	- 11.104.000

dus gemiddeld in de laatste tien jaren f 11.763.000.

De oogst van 1887 werd in October geschat op 285.000 picols (zie Koloniaal Verslag van 1887 blz. 163). Waarschijnlijk is onder dat cijfer de oogst van de Vorstenlanden begrepen en zeker eenige inferieure koffie, waarvoor slechts de

halve prijs betaald wordt. Maar aangenomen, dat het alles kwam uit de Gouvernementslanden en alles was eerste qualiteit, dan heeft de bevolking ontvangen $285.000 \times f 14 = f 3.990.000$, dus $f 7.773.000$, — bijna 78 tonnen gouds, — minder dan zij gemiddeld in de laatste tien jaren ontvangen had, — een deficit dus voor 1885 en 1887 te zamen van bijna 13 millioen op haar gemiddeld inkomen van de koffie. Ook in 1888 zullen die inkomsten verscheidene millioenen beneden het gemiddelde blijven.

De suiker-industrie is zeer uitgebreid en brengt veel geld onder de bevolking. Volgens eene, naar het schijnt vertrouwbare, opgave op bl. 14 der Memorie van de Vereeniging van beheerders van Landbouwendernemingen in Soekaboemi van 20 September 1885, betaalden de suikerfabrikanten in 1884 voor kosten van aanplant, werkloonen, riettransport, inlandsche materialen en benodigdheden, brandhout, emballage enz., in één woord voor door inlanders gepraesteerden arbeid en diensten, gemiddeld $f 6,25$ per geproduceerden picol suiker, hetgeen voor den oogst van dat jaar, die 6 millioen picols bedroeg, uitmaakt $f 37.500.000$.

Dit cijfer kan een denkbeeld geven van het belang dier kultuur voor de inlandsche bevolking.

De thee-cultuur. Volgens dezelfde Memorie, bl. 16, wordt in de Preanger-Regentschappen voor elk half kilo thee aan arbeidsloon en materialen aan de bevolking $27\frac{1}{2}$ cent betaald, dat is voor een gemiddelden oogst van 3.200.000 halve kilo's $f 880.000$; de andere ondernemingen in de Preanger worden geschat $f 1.800.000$ 'sjaars onder de bevolking te brengen.

Hoeveel inlanders geheel of ten deele hun brood verdienen bij de particuliere ondernemingen buiten de Preanger en ongerekend de suikerfabrieken, en hoeveel geld daardoor onder de bevolking komt, kan onmogelijk worden geraamd, maar zeker zijn zij zeer velen en is het bedrag hoogst aanzienlijk.

Evenmin kan worden begroot met hoeveel de inkomsten der bevolking in de laatste jaren zijn verminderd ten gevolge van de bezuinigingen bij de landelijke ondernemingen.

De meeste residenten wijzen, in Bijlage B van het Koloniaal Verslag van 1888, op deze vermindering van inkomsten, maar geen hunner noemt cijfers, behalve de resident van Pekalongan die de daling der loonen op 20 % à 30 % stelt.

Misschien is de daling in sommige streken grooter, in andere kleiner; als zeker kan men aannemen, dat door die oorzaak het inkomen der inlandsche bevolking belangrijk is verminderd.

Volgens de Koloniale Verslagen was het gemiddeld dagloon van een koelie in de jaren 1883 en 1886 in centen.

	1883.	1886.
Bantam	25 à 40	25
Batavia	25 à 80	20 á 100
Krawang	25 à 30	25 à 30
Preanger Reg.	25 à 40	15 à 25
Cheribon	25 à 50	20 à 50
Tagal	30 à 80	25 à 35
Pekalongan	30 à 60	20 à 30
Samarang	40 à 75	25 à 60
Japara	25 à 30	25 à 30
Rembang	25 à 50	25 à 50
Soerabaja	35 à 60	20 à 50
Pasoeroean	50 à 100	25 à 40
Grobolingo	25 à 45	25 à 50
Bezoekie	25 à 75	20 à 75
Banjoemas	25 à 40	25
Bagelen	25	25
Kadoe	25 à 30	25 à 30
Djokjokarta	25 à 30	20 à 30
Soerakarta	30 à 60	30 à 60
Madioen	20 à 40	25 à 40
Kediri	30 à 40	25 à 50
Madura	25	20 à 30

Het grootste bezwaar voor de landbouwers, dat is voor 66 % van de bevolking en wel het zwaarst belaste gedeelte, is de daling van den prijs hunner producten, wier verkoop soms het eenige en veelal het hoofdmiddel is om geld te krijgen voor den aankoop van kleederen, zout en andere benodigdheden, en voor de betaling van belasting.

De overvloedige oogsten der laatste jaren hebben den prijs der padi buitengewoon gedrukt, en dit heeft natuurlijk den prijs der overige voedingsmiddelen, waarvan de meeste als nood-surrogaat van de padi dienen, evenredig doen dalen.

Alleen omtrent den loop der padi-prijzen blijkt iets uit de Koloniale Verslagen De minimum-prijzen bedroegen, — Bantam niet medegerekend, — per picol, in

1878	f 1,—
1879	- 1,—
1880	- 1,—
1881	- 1,25
1882	, - 1,20
1883	- 1,20
1884	- 1,—
1885	- 0,75
1886	- 0,50
1887	- 0,40

Men kan aannemen dat de prijs der padi in de laatste jaren gemiddeld minstens tot op de helft gedaald is.

Volgens Bijlage Lt. I. van Mr. N. P. Van den Berg's »Financial and economical progress and condition of Netherlands India'', waren de rijstprijzen voor uitvoer gemiddeld per koyan:

1877	f 206,25
1878	- 217,50
1879	- 200,62½
1880	- 228,75

1881	f 193,75
1882	- 185,62½
1883	- 161,25
1884	- 147,50
1885	- 131,87½
1886	- 118,75

Ten aanzien van de welvaart der inlandsche bevolking, moeten twee perioden worden onderscheiden: in de eerste, die ongeveer met 1883 eindigde, nam de welvaart waarschijnlijk over het algemeen iets toe; in de laatste, die omstreeks dat jaar aanving en nog steeds voortduurt, nam zij zeer belangrijk af, vooral door de zooëven besprokene oorzaken: de mislukking van twee koffie-oogsten, de daling van de waarde van den arbeid en de zeer sterke daling van den prijs der producten van des inlanders eigen landbouw.

Gesteld al, — wat volstrekt niet wordt toegegeven, — dat de belastingen tegen het einde der eerste periode juist draaglijk waren, dat zij zonder te groot bezwaar konden worden opgebracht, — dan waren zij dit zeer zeker niet meer in de tweede periode, toen de draagkracht zoo ontzaglijk verminderd was. De door natuurlijke, buiten de macht der Regeering liggende oorzaken, ontstane armoede der bevolking, eischte toen dringend eene belangrijke verlichting harer lasten.

Maar wel verre van verlicht, werd de last belangrijk verzwaaard.

De landrente, — zonder Batavia en Madura, — steeg van f 17.157.000 in 1883 tot f 18.845.000 in 1884, dus met f 1.688.000 of bijna 10 %.

In 1885, 1886 en 1887 werd zij weer verlaagd, maar slechts met respectievelijk f 26.000, f 166.000 en f 105.000, te zamen f 297.000 of nog niet 1½ %, — zoodat zij in 1887, toen de nood het ergst was, nog f 1.391.000 hooger was dan in 1883 toen de crisis nog niet begonnen was.

Bij de begrooting voor 1888 is de landrente geraamd op hetzelfde bedrag als bij die van 1887, te weten f 19.300.000 met inbegrip van Batavia en Madura; er bestond dus geen plan om in dat jaar minder te heffen.

De voorgenomene vermindering der landrente met twee en een half millioen gulden is dringend noodig en zal veel goed doen.

Wel zal zij Java's welvaart niet ten volle herstellen, — dat licht buiten de macht van elke Regeering, — maar zij zal toch krachtig bijdragen tot stuiting der verarming en tot verbetering van de stemming des volks.

Ik wensch aan dit opstel eenige opmerkingen toe te voegen, die in deze moeilijke tijden van dienst kunnen zijn.

Samentrekking der militaire macht is reeds sedert vele jaren het wachtwoord.

Nog niet lang geleden bestonden op onderscheidene plaatsen in de binnenlanden van Java, forten met eene militaire bezetting, onder andere te Pandeglan, Rangkasbetoeng en Anjer, te Tomo en te Indramajoe, te Pasoeroean, Probolingo en Bezoekie, te Banjoemaas, te Wonosobo, te Madioen, te Kediri.

Thans zijn al die posten opgeheven; — beoosten Soerabaya bevindt zich geen enkel soldaat, behalve een klein detachement in het bijna ongenaakbare Banjoewangie.

Die concentratie is waarschijnlijk militair en administratief nuttig, misschien ook geldelijk voordeelig; — het gebrek aan troepen door den Atjeh-oorlog beval haar in klimmende mate aan; tegen de opheffing der kleine posten scheen geen bezwaar te bestaan, want sedert lange jaren was het nergens op Java noodig geweest onlusten gewelddadig te fnuiken

door de militaire macht, en waar deze, bij vermeend gevaar, gerequireerd was, was zij steeds tijdig aangekomen om de gevreesde uitbarstingen te voorkomen.

Toch acht ik die ontblooting van de binnenlanden van alle militaire macht eene groote staatkundige fout, want zij schaaft aan het ontzag van den inlander voor het civiel bestuur, en laat dit, bij plotseling opkomend gevaar, onmachtig tot repressie, ja zelfs weerloos tegen aanval.

Die kleine fortjes werkten praeventief uitmuntend, want het bewustzijn dat het bestuur de middelen tot repressie bij de hand heeft, beteugelt veelal de kwaadwilligen; — bij eventuele onlusten waren zij een veilig toevluchtsoord voor de Europeanen; — hun garnizoen vormde eene kern om welke de welgezinden zich konden scharen, en was meestal sterk genoeg om eenige manschappen af te zonderen tot het doen van kleine tochten.

Terstond krachtig tegen onruststokers optreden, is goud waard, want in 24 uren kan bij goed overleg heel wat worden vermoord en gebrand, en de ongestoorde bende kwaadwilligen groeit snel aan door den toeloop van slecht volk, dat nergens ontbreekt, en door het pressen van aanvankelijk goedgezinden.

Welke middelen tot terstond actief optreden staan, daar waar geene militaire bezetting is, ter beschikking van het civiel bestuur?

Eenige bloot met sabels gewapende inlandsche oppassers, eenige inlandsche ambtenaren met hunne volgelingen, wat dessavolk en hoogstens eenige, meestal vrij onbruikbare, pradjoerits.

Men doet die haastig samengeraapte bende, zonder orde of tucht en grootendeels slecht gewapend, niet te kort door aan te nemen, dat zij bij den eersten aanval van een paar dozijn drieste brandals zal uiteenstuiven en de Europeesche ambtenaren in den steek laten.

Zijn er, als kern, maar een twintigtal met achterladers gewapende en goed aangevoerde militairen bij, dan is zoodanige paniek minder waarschijnlijk en in elk geval minder gevaarlijk.

Dergelijke onlusten, — zal men misschien tegenwerpen, — komen niet onverwacht; het Europeesch bestuur wordt door het inlandsche gewaarschuwd en kan tijdig hulp van elders ontbieden.

Dat men daar niet altijd op rekenen kan, bewijst het gebeurde te Tjilegon en ook een voorval in Tegal in 1864, dat in het Koloniaal Verslag voor dat jaar, bladz. 5, aldus verhaald wordt:

»In den morgen van den 28en October overvielen ongeveer negentig met pieken en krissen gewapende inlanders de pradjoeirts-kazerne te Tagal, roofden daaruit veertien geweren en deden daarna een vruchteloze poging om den waarnemenden regent en den hoofd-djaksa door overrompeling in hunne woningen machtig te worden.

»Vier inlanders kwamen bij die gelegenheid om, terwijl vijf gewond werden. Naar het binnenland aftrekkende, verwondden de muitelingen nog twee Europeanen en een Chinees, vermoordden een Europeaan en vernielden het meubilair van den administrateur der suikeronderneming »Pagongan.

»Door het bestuur vervolgd, was het grootste gedeelte der muiters reeds eenige dagen later gearresteerd.»

In dat geval had het inlandsch bestuur ook niet gewaarschuwd, om de goede reden dat het, evenals te Tjilegon, niet wist dat er iets broeide.

Dat het Tegalsche geval vrij goed afliep, was alleen te danken aan de besluiteloosheid en de onhandigheid der muitelingen, die, kinderlijk eenvoudig, aan des Regents raam kwamen kloppen en hem bescheiden verzochten even buiten te komen, want dat zij hem iets hadden te vragen, —

waarop deze in allerijl zijn achterdeur uitvluchtte naar den Resident Jellinghaus; deze, een moedig en wakker man, verzamelde in allerijl eenig volk, waaronder eenige matrozen van de kruisboot, en zette de muitelingen na, die daardoor belet werden verderen aanhang te winnen en weldra gedwongen zich te verspreiden.

Maar hadden de muitelingen met overleg doorgetast, dan hadden zij den Resident en de overige Europeanen, den Regent en de inlandsche ambtenaren overrompeld en zonder tegenweer afgemaakt, de stad in brand gestoken en een paar dagen er baas geweest, alvorens de militaire macht van Batavia of Samarang kon opdagen.

Krachtige hulp kan door de groote garnizoenen worden verleend, maar niet zeer spoedig, zelfs niet waar spoorwegen zijn, want de telegraafdraad is spoedig doorgesneden en eenige rails opbreken, is vrij gemakkelijk. In de meeste gevallen zal de hulp komen, tijdig voor wraak en bestraffing, maar te laat om groote onheilen te voorkomen. De hulp van Batavia kwam te laat om Tjilegon te redden, en ware niet te Serang een militair garnizoen geweest dan had die hoofdplaats, Tjilegons lot kunnen ondergaan, voordat één soldaat Batavia verlaten had.

Het verdient mijns inziens ernstige overweging, verschillende punten in de binnenlanden weder van militair garnizoen te voorzien; die bezetting zal het veldleger niet veel verzwakken, daar voor den velddienst min geschikt en er voor kunnen worden gebruikt.

Een andere niting van den geest van militaire concentratie is de opheffing der Djajeng Secars.

Van deze semi-inlandsche ruiters waren detachementen gelegerd te Serang, Cheribon, Samarang, Soerabaja, Kedong Kebo, Magelang en Kediri.

Die Djajengs waren, waar een geschikt en ijverig officier

of onderofficier aan het hoofd stond, flinke korpsen, die, met achterlaad-karabijnen gewapend en goed aangevoerd, ook door de vlugheid hunner bewegingen, uitstekend geschikt waren om ontzag in te boezemen en krachtig mede te werken tot het handhaven of herstellen der rust. Ter kwader ure zijn die *strikruiters* van Daendels uit de binnenlanden verdwenen.

Nog eene andere zaak staat in innig verband met de veiligheid: het bezit van vuurwapenen door de inlandsche bevolking.

Het is bekend dat, in weerwil van de beperking van den invoer en van de controle op het bezit, eene groote menigte vuurwapenen, van allerlei soort en hoedanigheid, zich bevindt in handen van de bevolking, en evenzeer is het bekend dat in de binnenlanden, vooral van Midden-Java, zeer vele duizenden gewezen inlandsche soldaten wonen, die in het leger schieten hebben geleerd.

Mochten onverhoopt ernstige onlusten ontstaan, dan zouden wij tot ons groot nadeel en gevaar heel wat meer geweren en heel wat meer geoefende schutters tegen ons hebben dan in den Java-oorlog.

Dit gevaar kan worden verminderd door het houden van scherpe controle, en door het heffen van eene belasting op het schietgeweer, met vrijstelling van die belasting van de minvermogenenden, die een vuurwapen noodig hebben voor hunne kostwinning of tot verdediging tegen menschen of wilde dieren.

De controle kan met behulp van het dessabestuur zeer goed worden gehandhaafd, en de kosten kunnen uit de belasting worden bestreden.

En in het belang der bevolking én in dat der schatkist, vestig ik de aandacht op de mededeeling van den Resident van

Pasoeroean in Bijlage Lt. B van het Koloniaal Verslag van 1888.

»Tot de door terreinsgesteldheid en gemis aan water »minder bedeelde streken behoort in Pasoeroean het district »Tengger, met zijne eenvoudige en armoedige bergbevolking, »die in de laatste jaren en vooral sedert de ongunstige koffie- »oogsten van 1885 en 1887, al meer en meer in schuld is »geraakt bij vreemde Oosterlingen en Javanen uit de strand- »districten, die op het product der koffietuinen voorschot »gaven. Uithoofde van onvermogen der schuldenaars zijn »reeds vele geldschietters in het bezit van koffietuinen in »Tengger geraakt, en daar deze nieuwe bezitters tegen den »pluktijd met eigen personeel komen oogsten, is voor de »Tenggerezen ook de gelegenheid om als hulpplukkers geld »te verdienen geringer geworden. Daarbij heeft zich in 1887 »een gedeeltelijke misoogst der gewone jaargewassen (gogo- »rijst en djagong) gevoegd, waardoor de voorraad niet toe- »reikend zal zijn tot den nieuwen oogst etc.”.

Reeds in 1880 hoorde ik, te Malang zijnde, over den treurigen toestand van vele koffieplanters klagen. In dat voor die kultuur zoo uitnemend geschikte land bezitten vele inlanders zooveel en zoo rijk vruchtdragende, buiten bemoeienis van het bestuur aangeplante koffieboomen, dat zij hulpplukkers moeten in dienst nemen, die zij moeten huisvesten en voeden totdat zij, bij de inlevering der koffie in het Gouvernements-pakhuis betaling ontvangende, met hen kunnen afrekenen. Daar tusschen den pluk en de inlevering der koffie, vooral in natte jaren, een geruime tijd verloopt, is het kapitaal, dat zij moeten voorschieten, vrij groot. In den regel geen contanten hebbende, vallen zij in handen van geldschietters, die hen tegen woekerrenten helpen, zoodat hun weinig winst overblijft. Zijn de tuineigenaars wat zorgeloos, of treffen zij slechte jaren, dan zijn zij spoedig hopeloos in schulden gewikkeld en het einde is verlies van het genot hunner boomen, zooals nu in het district Tengger.

Die loop der zaken bedreigt de bevolking met verarming en de koffiekultuur met ondergang, want aan het onderhoud van die tuinen wordt niets gedaan, noch door de geldschieters, die na afloop van den oogst weer verdwijnen, noch door de eigenaars, die geen belang hebben bij boomen waarvan een ander de vruchten trekt.

Wellicht ware het kwaad te stuiten of uit te roeien door van Gouvernementswege de benoodigde gelden voor te schieten, te verrekenen bij de inlevering der koffie, zooals, bedrieg ik mij niet, in de Preanger Regentschappen met de mono-soekotuinen gedaan is.

De toestand in Tengger is eene ernstige waarschuwing tegen de emancipatie van den inlander ten aanzien van het grondbezit, want het is zonneklaar dat de kracht van het kapitaal, die den Tenggerrees van zijne koffieboomen heeft beroofd, den inlander zijn grond zou ontweldigen zoo hij er vrij over beschikken kon. De heillooze gevolgen, voor den inlander en voor den Staat, van den overgang van den grond uit de handen des inlanders in die des vreemdelings, heb ik een tiental jaren geleden geschetst in een opstel »de onmondigheid van den Javaan ten aanzien van het grondbezit», opgenomen in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië van Januari 1878. — Tal van oorzaken kunnen den inlander tijdelijk in armoede dompelen, maar de kans op herstel blijft bestaan zolang hij zijn grond behoudt, — doch door het verlies van den grond is hij onherroepelijk gedeclasseerd.

De intrekking van het verbod van vervreemding van den grond en van het recht van gebruik van den grond aan niet inlanders (Staatsblad 1872 No. 147 en 1875 No. 179), zou een zware en onherstelbare ramp zijn voor den Javaan.

's GRAVENHAGE, October 1888.

Bijlage L^a. A.

DE INLANDSCHE BEVOLKING VAN BANTAM.

Jaar.	Bevolkingscijfer.	Geboren	Gestorven.	Meer Geboorten.	Meer sterfgevallen.	
1878	755 598	16.661	13.332	3 329		De vermindering van 1879 op 1880 moet ten deele aan verbetering der bestaande gegevens worden toegeschreven. Zie noot <i>c</i> op Bijlage A No. 1 van het Koloniaal Verslag van 1882.
1879	760.463	14.765	12.329	2 436		
1880	592.051	13.446	53.154		39.708	
1881	565.438	11.074	37.989		26.915	
1882	560.660	11.459	15.257		3.798	
1883	538.186	9 671	34.865		25.194	
1884	541.216	12.194	11.874	320		
1885	528.696	14.918	18.611		3.693	
1886	544 321	19.278	9,443	9 835		

BEVOLKING VAN BANTAMS AFDEELINGEN.

Jaar.	Serang.	Pandeglan.	Tjiringin	Lebak.	
1878	292.715	219 411	114,388	129 084	(a) In het Koloniaal Verslag van 1882, staat bij vergissing 161.904. Zie noot <i>a</i> onder den bevolkingsstaat No. VII bij het Koloniaal Verslag van 1883.
1879	294 064	221.744	114.315	130 340	
1880	241 635 (a)	130 527	99.303	120.586	
1881	234 355	118.869	93.825	118.389	
1882	235.389	116.879	91.545	116.847	
1883	223.395	123 450	78 714	112.627	
1884	225.078	123.964	77 686	114.488	
1885	228.693	114.175	78 131	107 697	
1886	233.604	115.409	77.933	117.375	

Bijlage L. A. B.

DE VEESTAPEL VAN BANTAM.

Jaartal.	Buffels.	Runderen.	Paarden.	Totaal stuks vee.	Stuks vee per 1000 inlanders.	
					In Bantam.	Op Java en Madura.
1878	174.769	1898	11.602	188.239	249	288
1879	103.402	926	10.094	114.422	150	271
1880	46.859	508	8.233	55.600	94	244
1881	51.214	538	6.619	58.371	104	233
1882	57.570	658	4.773	63.001	112	242
1883	69.406	735	3.530	73.671	137	246
1884	74.229	624	3.250	78.103	144	239
1885	66.930	846	3.772	71.548	135	238

De opbrengst van de pacht der belasting op het slachten van buffels, rundvee en paarden:

1877	f 25.080	1882	f 4.080
1878	23.160	1883	4.200
1879	30.480	1884	6.000
1880	16.920	1885	11.280 (a)
1881	8.400	1886	18.300
		1887	17.520

(a) De stijging in 1885 is grootendeels aan eene verhooging van het recht op het slachten (Staatsbl. 1884 n°. 183) te danken.

Bijlage L. A. C.

OVERZICHT BETREFFENDE DE BOUWGRONDEN DER INLANDSCHE
BEVOLKING VAN BANTAM.

Jaar.	Voor geregelde kultuur ont- gonnen velden.		Onbeplant gebleven.				Beplant.			
	Sawahs.	Tagals.	Sawahs.	Tagals.	Totaal.	Percentsgewijze.	Sawahs.	Tagals.	Niet jaarlijks be- plantbare velden.	Totaal.
1877	81.042	18.675	116	7	123		80.926	18.668	17.648	117.242
1878	87.431	25.750	14	0	14		87.417	25.750	23.238	136.405
1879	86.679	25.376	1.567	0	1.567	1 %	85.112	25.376	27.660	138.148
1880	87.400	25.410	18.744	6.703	25.447	22 %	68.656	18.707	30.944	118.307
1881	76.621	38.226	25.869	15.589	41.453	36 %	50.751	22.637	23.029	96.417
1882	86.535	44.897	20.756	24.453	45.209	34 %	65.779	20.444	18.588	104.811
1883	85.382	38.843	18.534	23.263	41.797	33 %	66.848	19.778	15.580	102.206
1884	97.979	34.395	19.782	15.369	35.151	26 %	78.197	19.026	19.573	116.796
1885	95.893	31.043	14.989	11.863	26.852	21 %	80.904	19.180	16.282	116.366
1886	90.412	27.208	7.443	8.050	15.493	13 %	82.969	19.156	16.083	118.208

Deze staat is samengesteld, voor 1879 en de volgende jaren uit de gelijknamige Bijlagen der Koloniale Verslagen, en wat betreft de vroegere jaren, toen die Bijlage nog niet bestond, uit de overzichten van de rijstkultuur en die van de teelt van andere eenjarige gewassen, als Bijlagen bij die Verslagen behoorende.

Het cijfer der sawahs in 1881 is blijkbaar foutief.

Bijlage L. A. D.

LANDRENT-STAAT. BANTAM.

1	2	3	4	5	6	7	
Jaar.	Afschrijving wegens het onbeplant blijven van vast aangeslagen gronden.	Afschrijving wegens het te niet gaan of de veranderde bestemming van gronden die daardoor buiten de landrente vallen.	Afschrijving wegens deugdelijk geconstateerd mis-gewas.	Afschrijving wegens andere buitenge-wone en gewichtige redenen.	Hoeveel landrente werkelijk was te heffen. (Duizend-tallen guldens).	Bedrag aan landrente dat door de bevolking op 31 December nog niet was aan-gezuiverd.	
						In Bantam.	Op Java en Madura buiten Bantam.
1872	f	f	f	f	f 619	f	f
1873	329	0			675	90.946	452.638
1874	91	0	4522		696	14.399	307.107
1875	137	0	12065		695	19.888	580.964
1876	98	2	0005		717	6.264	217.936
1877	665	13	12.008		739	3.568	166.984
1878	93	0	71.684	0	895	30.723	130.578
1879	7.492	0	17.461	0	948	107.292	192.007
1880	142.530	524	29.383	284	798	116.467	234.297
1881	198.065	30	51.596	60.562	655	100.721	198.310
1882	175.632	24.487	31.842	19.865	715	87.817	231.503
1883	155.136	19.449	98.162	90.203	591	103.721(a)	209.726
1884	179.714	21.874	68.904	0	625	55.404	58.049
1885	127.755	2.292	55.590	0	619	19.225	61.300
1886	74.833	42.917	17.925	0	667	18.915	70.804
1887	73.999	1.060	7.192		687	12.110	184.007

(a) Waaronder de door de bevolking van Tjiringin betaalde, doch bij de Krakatau-ramp verloren gegane gelden.

Het niet volledig invullen van eenige kolommen is aan het gemis of de onduidelijkheid der gegevens te wijten.

Bijlage L. A. E.

PADI-OOGST EN HOOGSTE EN LAAGSTE PADI-PRIJZEN
IN BANTAM.

J A A R.	Oogst van padi naar schatting.	Padi-prijzen per picol.	
	Picols.	Hoogste.	Laagste.
1870	1.831.819		
1871	1.703.188		
1872	1.642.616	f 3,09	f 1,77
1873	2.002.110	3,60	2,—
1874	2.186.905	5,—	0,75
1875	2.578.888	5,—	0,75
1876		4,50	1,—
1877	2.593.879	5,—	1,—
1878	2.390.775	6,50	0,65
1879	2.593.653	8,50	0,60
1880	1.998.628	6,—	0,75
1881	1.441.334	6,—	1,25
1882	1.861.691	5,—	1,—
1883	1.837.908	4,50	1,25
1884	2.431.706	3,50	0,80
1885	2.359.466	3,50	0,75
1886	2.600.540	3,—	0,50
1887	2532715	2,50	0,40

Bijlage L^A. F.

BEDRIJFSBELASTING DER INLANDERS IN BANTAM.

1	2	3	4		5
			Aantal aangesla- genen.	Bedrag van den aanslag.	
Jaar.	Aantal aangeslagenen.	Totaal aanslag van alle bedrijven.	Visschers begrepen in kolom 2 en 3.		
			Aantal aangesla- genen.	Bedrag van den aanslag.	
1866	6.951	f 46.036	1.573	f 30,171	(a) De visschers zijn later niet afzonderlijk vermeld in de staten der bedrijfsbelasting. Zie Kol. Verslag van 1874 bl. 1 en 86. Het aantal visschers is in dat en volgende jaren overgenomen uit de bevolkingsstaten No. IV. (b) Visschers en zeevarenden. De zeevarenden waren in het voorafgaande jaar 337 sterk.
1867	6.758	37.520	1.279	25.131	
1868	6.889	33.341	1.443	20.332	
1869	7.135	35.088	1.560	21.071	
1870	7.775	39.040	1.571	21.610	
1871	8.870	40.921	1.566	22.902	
1872	11.317	48.466	1.639	27.385	
1873	9.932	42.978	(a)		
1874	9.818	42.846	1.777		
1875	9.624	41.882	1.626		
1876	9.487	42.802	1.554		
1877	9.945	45.983	1.605		
1878	13.571	47.990	1.703		
1879	12.310	47.361	1.816		
1880	12.023	44.871	1.857		
1881	11.145	43.183	2.914		
1882	11.301	40.248	2.675		
1883	10.078	39.908	3.431 (b)		
1884	11.733	37.432	3.128		
1885	11.882	41.454	3.433		
1886	12.123	43.479	3.465		

Bijlage L^A. G.

STAAT van hetgeen door de inlanders op Java, — zonder Madura en zonder Batavia — is opgebracht aan a Landrente. b. Bedrijfsbelasting. c. Hoofdgeld der heerenplichtigen.

DUIZENDTALLEN GULDENS.

Jaar.	Landrente.	Bedrijfs- belasting.	Hoofdgeld.	Totaal.	
1868	12.104	521			(a) Slechts over een deel des jaars betaald en daarom niet opgebracht. (b) Naar gissing; de staten zijn nog niet openbaar gemaakt.
1869	12.673	538			
1870	13.214	588			
1871	13.416	656			
1872	13.814	840		14.654	
1873	14.539	838		15.377	
1874	15.124	865		15.989	
1875	14.890	951		15.841	
1876	15.682	1000		16.795	
1877	15.784	1084		16.879	
1878	16.515	1520		18.044	
1879	17.219	1488		18.760	
1880	17.707	1566		19.260	
1881	17.828	1564		19.208	
1882	17.895	1544	(a)	19.444	
1883	17.157	1574	2.284	21.027	
1884	18.845	1601	2.292	22.749	
1885	18.819	1640	2.376	22.845	
1886	18.653	1644	2.437	22.742	
1887	18.548	1644 (b)	2.429	22.621	

55
 van wat belasting
 Zie bykomstige
 1879-305

Bijlage I. A. H.

LANDRENTTE IN DUIZENDTALLEN GULDENS.

	(a)	(a)	(a)	(a)	(a)	(a)	(a)	(a)	(a)	(a)	(a)	(a)	(a)	(a)	(a)	(a)	(a)	(a)	(a)
	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886				
Bantam	619	675	696	695	717	739	895	948	798	655	715	591	625	619	667				
Batavia	11	14	13	13	11	11	9	12	12	12	12	12	12	8	8				
Krawang	61	79	77	80	72	89	104	117	85	77	91	90	133	134	120				
Premanger	1,019	1,065	1,091	1,084	1,110	1,121	1,108	1,188	1,190	1,146	1,119	1,102	1,252	1,296	1,241				
Cheribon	941	1,032	1,069	1,037	1,087	840	801	1,162	1,258	1,272	1,260	1,241	1,342	1,355	1,231				
Tegal	597	609	700	692	762	867	399	466	962	974	966	919	1,088	1,092	1,042				
Pekalongan	353	347	353	344	360	367	399	466	501	520	529	507	546	559	556				
Samarang	1,015	1,130	1,334	1,358	1,398	1,410	1,388	1,425	1,392	1,453	1,462	1,445	1,553	1,504	1,409				
Japara	499	536	527	494	543	555	598	579	631	652	650	564	700	665	702				
Rembang	753	689	703	689	719	638	759	759	809	838	817	746	901	869	841				
Soerabaja	1,545	1,350	1,594	1,593	1,736	1,706	1,842	1,837	1,945	1,945	1,938	1,701	2,004	1,998	2,087				
Paseroean	1,005	1,051	1,050	1,056	1,068	1,072	1,080	1,065	1,088	1,095	1,088	1,086	1,096	1,108	1,216				
Probolinggo	635	717	730	732	772	749	808	767	792	819	806	768	836	819	828				
Bezoekie	788	935	947	936	934	933	971	1,020	1,058	1,068	1,067	1,086	1,153	1,162	1,168				
Banjoemas	667	667	708	730	756	812	754	875	906	888	898	916	927	920	924				
Bageien	1,232	1,313	1,298	1,125	1,319	1,344	1,362	1,523	1,571	1,649	1,634	1,618	1,620	1,595	1,551				
Kadoe	730	807	807	815	826	827	842	861	864	865	873	872	871	867	866				
Madicoen	593	636	652	676	682	698	730	753	814	751	801	801	867	890	903				
Kediri	732	710	779	745	810	761	999	993	1,119	1,153	1,162	1,073	1,238	1,257	1,261				
Madura	74	78	102	107	110	123	121	112	127	126	118	102	448	436	888				
Totaal	13,899	14,631	15,259	15,010	15,803	15,918	16,645	17,343	17,846	17,966	18,025	17,271	19,305	19,263	19,549				
Totaal zonder Batavia en Madura	13,814	14,539	15,124	14,890	15,682	15,784	16,515	17,219	17,707	17,823	17,895	17,157	18,845	18,819	18,633				

(a) Staat R. bis, I, II en III van Kol. Verslag van 1876, en Bijl. P, Verslag 1877.

meelvaart (in het maatschappij - 3005)

